

فلسفه اجتماعی در قرآن

سید حسین فخرزادع

www.ketab.ir

فلسفه اجتماعی در قرآن

سیدحسین فخرزراع

عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

ناشر: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی

چاپ اول: ۱۴۰۱

شمارگان: ۳۰۰ نسخه

طراح جلد: رؤیانگاران

چاپ و صحافی: روزوی دیدار

سرشناسه: فخرزراع، سیدحسین، ۱۳۴۸.

عنوان و نام پدیدآور: فلسفه اجتماعی در قرآن / سیدحسین فخرزراع.

مشخصات نشر: تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۱.

مشخصات ظاهری: ۴۳۴ص.

شابک: ۳ - ۵۵۴ - ۱۰۸ - ۶۰۰ - ۹۷۸

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا.

یادداشت: کتابنامه.

موضوع: قرآن - جامعه‌شناسی.

موضوع: Qur'an - Sociology.

موضوع: قرآن و اجتماع.

موضوع: Qur'an and social problems*.

موضوع: اسلام و علوم اجتماعی.

موضوع: Islam and the social sciences.

شناسه افزوده: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

رده‌بندی کنگره: BP ۱۰۳/۴

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی: ۹۱۱۶۱۸۱

این کتاب با کاغذ حمایتی منتشر شده است.

دفتر مرکزی: تهران، خیابان شهیدبهشتی، تقاطع بزرگراه

شهید مدرس، پلاک ۵۶ تلفن: ۸۸۵۰۵۴۰۲ - ۸۸۵۰۳۳۴۱

فروشگاه کتاب اندیشه: تهران، خیابان انقلاب، روبروی

درب اصلی دانشگاه تهران، پلاک ۱۳۴۸، تلفن: ۶۶۱۷۵۶۷۰

www.poiict.ir

همه حقوق محفوظ است

فهرست

۱۱ پیشگفتار
۱۵ مقدمه
۲۰ ۱. اهمیت و ضرورت بحث
۲۵ ۲. سوالات تحقیق
۲۶ ۳. اهداف و کاربردها
۲۷ ۴. روش تحقیق
۲۷ ۵. نوآوری و نقدهای تحقیق
۲۸ ۶. فرضیه‌ها
۲۹ ۷. ساختار پژوهش
۳۳ کلیات
۳۷ گفتار اول: گستره فلسفه اجتماعی
۴۳ گفتار دوم: فلسفه اجتماعی قرآن
۴۷ گفتار سوم: ویژگی‌های عام فلسفه اجتماعی
۴۷ ۱. انتزاعی بودن
۵۰ ۲. اتکا بر اصول بدیهی
۵۱ ۳. کلان‌نگری و بهین‌دامنگی
۵۲ ۴. مبانی بینشی خاص
۵۴ ۵. مبانی ارزشی خاص
۶۰ ۶. نسبت با زمان و مکان

۶۱	۷. تعدد روشگانی.....
۶۳	۸. رویکرد فلسفی و عقلی.....
۶۳	گفتار چهارم: مراتب وجودی هستی و انسان.....
۶۶	گفتار پنجم: جهان‌بینی توحیدی، شالوده فلسفه اجتماعی قرآن.....
۶۸	خلاصه بحث.....
۷۱	بخش اول: هستی‌شناسی جامعه و اجتماع.....
۷۷	فصل اول: جامعه و اجتماع.....
۷۸	۱. مفهوم‌شناسی و بسآمد واژگانی و موضوعی.....
۸۳	۲. رویکردهای اساسی درباره هویت جامعه.....
۹۰	۳. منشأ جامعه و اجتماع.....
۱۰۰	۴. ارتباط جامعه با فرهنگ.....
۱۰۹	۵. تقسیم‌بندی جوامع.....
۱۱۶	۶. ویژگی‌های جامعه.....
۱۱۶	۶-۱. ترکیب احاد انسانی.....
۱۱۷	۶-۲. عمومیت و فراگیری گسترده.....
۱۱۹	۶-۳. ویژگی‌های همسان.....
۱۲۰	۶-۴. تفاوت‌های نقش‌ها و روابط.....
۱۲۱	۶-۵. ملازمت جامعه با دین و شریعت.....
۱۲۳	۶-۶. وجود سنت‌ها و قانون‌مندی.....
۱۲۳	۷. کارکردهای جامعه.....
۱۲۴	۷-۱. نظام قشربندی.....
۱۲۵	۷-۲. ایجاد روابط اجتماعی متقابل.....
۱۲۷	۷-۳. هم‌نوایی اجتماعی.....
۱۲۸	۷-۴. نظام دفاعی اجتماعی.....
۱۲۹	۷-۵. نظام نظارت اجتماعی.....
۱۳۰	۷-۶. نظام فرهنگی.....
۱۳۳	فصل دوم: فردگرایی یا جمع‌گرایی.....
۱۳۵	۱. پیشینه بحث در اندیشه متفکران.....

۱۳۷	۲. تبیین کلی گرایش‌ها
۱۴۰	۳. فایده‌مندی بحث
۱۴۲	۴. وحدت اجتماعی انسان‌ها
۱۴۳	۵. اسناد موجودیت به جامعه یا فرد
۱۴۵	۵-۱. اصالت فرد
۱۴۶	۵-۱-۱. ترکیب اعتباری
۱۵۰	۵-۱-۲. ترکیب صناعی
۱۵۱	۵-۲. اصالت جامعه
۱۵۱	۵-۲-۱. ترکیب حقیقی بالاتر از مرکبات طبیعی
۱۵۳	۵-۲-۲. ترکیب حقیقی از نوع مرکبات طبیعی
۱۵۶	۵-۲-۳. تنقیح نظریه اصالت جمع و فرد
۱۶۲	۵-۲-۴. توجه به زمینه‌ها و روابط درونی عناصر
۱۶۴	۵-۲-۵. ملاحظه حیثیات مختلف در تفسیر آیات
۱۶۴	۵-۲-۶. فرد واقعی و فرد مثالی
۱۶۹	فصل سوم: تأثیر متقابل فرد و جامعه
۱۷۰	۱. ترابط سطوح خرد و کلان
۱۷۷	۲. تأثیر جامعه بر فرد
۱۸۰	۲-۱. مصادیق تأثیرات
۱۸۰	۲-۱-۱. فرهنگ‌پذیری و اجتماعی‌شدن
۱۸۳	۲-۱-۲. حوزه تسلط و کنترل اجتماعی
۱۸۵	۲-۱-۳. موقعیت اجتماعی و نقش‌پذیری
۱۸۷	۲-۱-۴. حوزه‌های ولایت‌پذیری
۱۸۹	۳. تأثیر فرد بر جامعه
۱۹۱	۳-۱. مصادیق تأثیرات
۱۹۱	۳-۱-۱. اعتباریات
۱۹۴	۳-۱-۲. تأثیرات فنون، صناعات و اختراعات
۱۹۵	۳-۱-۳. تصرفات از طریق منافع اجتماعی

۱۹۸.....	۳-۱-۴. نقش رهبران جامعه.....
۲۰۱.....	۳-۱-۵. استخدام.....
۲۰۲.....	۳-۱-۶. قدرت‌های اجتماعی.....
۲۰۴.....	۴. حقوق متقابل فرد و جامعه.....
۲۰۹.....	فصل چهارم: سنت‌های اجتماعی.....
۲۱۰.....	۱. مفهوم سنت.....
۲۱۲.....	۲. رابطه‌ی علی در سنت‌ها.....
۲۱۴.....	۳. بحث سنت‌ها در دامنه‌ی تاریخ.....
۲۱۵.....	۴. هرآینگی سنت‌ها در زندگی بشری.....
۲۱۷.....	۵. تقدم قوانین الهی در جامعه.....
۲۲۱.....	۶. مفهوم اجتماعی بودن سنت‌ها.....
۲۲۵.....	۷. اشکال بیان سنت‌های الهی در قرآن.....
۲۲۹.....	۸. ویژگی‌ها و صفات قوانین آفرینش و سنت‌های اجتماعی.....
۲۳۰.....	۸-۱. الهی بودن سنت‌ها.....
۲۳۱.....	۸-۲. عمومیت و شمولیت سنت‌های الهی.....
۲۳۱.....	۸-۳. تبدیل ناپذیری و تحویل ناپذیری.....
۲۳۳.....	۸-۴. سازگاری با اصل علیت.....
۲۳۳.....	۸-۵. سازگاری با اراده‌ی انسان.....
۲۳۵.....	۸-۶. حکیمانگی و عادلانه بودن.....
۲۳۵.....	۹. اقسام سنت‌های الهی اجتماعی.....
۲۳۶.....	۹-۱. سنت‌های اخروی.....
۲۳۷.....	۹-۲. سنت‌های دنیوی.....
۲۳۹.....	۹-۲-۱. سنت‌های مطلق.....
۲۳۹.....	۹-۲-۲. سنت هدایت.....
۲۴۱.....	۹-۲-۳. سنت آزمایش.....
۲۴۲.....	۹-۲-۴. سنت‌های مقید.....
۲۴۳.....	۹-۲-۴-۱. سنت‌های مقید ویژه‌ی اهل ایمان.....
۲۴۵.....	۹-۲-۴-۲. سنت‌های مقید ویژه‌ی اهل باطل.....

۲۴۷	۱۰. تمایز سنت‌های الهی با قوانین بشری
۲۴۹	خلاصه بخش
۲۵۱	بخش دوم: دگرگونی اجتماعی
۲۵۳	فصل اول: تغییرات و تحولات اجتماعی
۲۵۶	۱. اهمیت و بایستگی بحث
۲۶۱	۲. نظریه‌های تغییر اجتماعی
۲۶۶	۳. کاستی‌های نظریه‌های تغییرات اجتماعی
۲۷۲	۴. عوامل تغییر و تحولات اجتماعی در قرآن
۲۷۴	۴-۱. عوامل شناختاری
۲۸۲	۴-۲. عوامل گرایشی و روانی
۲۸۶	۴-۳. عوامل رفتاری
۲۹۸	۵. الگوهای تغییر و تحول
۲۹۸	۵-۱. دگرگونی، به لحاظ شکل تغییر
۳۰۱	۵-۲. تغییرات، به لحاظ سطح تحلیل
۳۰۵	۵-۳. تحلیل دگرگونی‌ها، به لحاظ جهت تغییر
۳۰۵	۵-۳-۱. تغییرات از بالا و ساختارهای حاکم
۳۰۹	۵-۳-۲. تحولات از پایین و به شکل انقلابی
۳۱۱	۵-۳-۳. تغییرات اصلاحی جامعه
۳۱۳	۶. الگوی جامع تغییرات و تحولات
۳۱۶	۷. پیامدهای تغییر و تحولات اجتماعی
۳۲۳	فصل دوم: اعتلای جامعه در قرآن
۳۲۴	۱. سابقه تاریخی بحث
۳۲۸	۲. جامعه مطلوب قرآنی و ویژگی‌های آن
۳۴۳	۳. تفاوت جامعه مطلوب قرآنی با جوامع آرمانی دیگر
۳۴۵	۳-۱. تفاوت در حوزه جهان‌بینی
۳۴۸	۳-۲. تفاوت در اصول فکری
۳۵۱	۳-۳. اختلاف در برداشت از وضعیت آرمانی

پیشگفتار

در پرتو پیروزی انقلاب اسلامی ایران، بار دیگر تعالیم متعالی و مترقی اسلام، به عنوان معارف نجات بخش، در عرصه حیات انسان معاصر ظاهر گردید. تجدید حیات اسلام، از سویی سبب بیداری و خودباوری ملت های مسلمان شد، از دیگر سو باعث نمایان شدن سیست پایگی مسلک ها و مکاتب بشر ساخته و نظام های مبتنی بر آنها در میان دیگر ملل گشت.

بایستگی بسط تحقیق و مطالعه متقن و منسجم. نظر به بردازی و نوآوری در زمینه مبانی معارف دینی و نظامات اجتماعی مبتنی بر آن و ضرورت پرداخت عالمانه و روزآمد به «حوادث واقعه فکری»، به فراخور شرایط کنونی و درخور این رستخیز رهایی بخش، و نیز لزوم آسیب شناسی فرهنگ ملی، دفاع درست و دقیق از دین و زدودن پیرایه های موهوم و موهون از ساحت قدسی آن و صیانت از هویت فرهنگی و سلامت فکری اقشار تحصیل کرده و نسل جوان کشور، تأسیس نهاد علمی- پژوهشی محض و کارآمدی را فرض می نمود. به اقتضای ضرورت های پیشگفته، حسب الامر رهبر فرهیخته انقلاب اسلامی آیت الله العظمی خامنه ای (مدظله العالی) و با تلاش و تدبیر آیت الله علی اکبر رشاد، «پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی» به عنوان نهادی علمی- فکری، دانشگاهی- حوزوی، در سال ۱۳۷۳ تأسیس شد.

پژوهشگاه دارای شخصیت حقوقی مستقل و در حکم نهاد عمومی و غیردولتی است که اکنون در قالب چهار پژوهشکده «حکمت و دین پژوهی»،

«نظام‌های اسلامی»، «فرهنگ و مطالعات اجتماعی»، «دانشنامه‌نگاری دینی» و چند مؤسسه وابسته، برای تحقق اهداف مذکور در اساسنامه مصوب خود، فعالیت می‌کند.

پژوهشکده حکمت و دین‌پژوهی که مشتمل بر هفت گروه علمی «معرفت‌شناسی»، «فلسفه»، «کلام»، «عرفان»، «منطق فهم دین»، «قرآن‌پژوهی» و «تخصصی علوم انسانی قرآنی» است، برای تحقق اهداف زیر فعالیت می‌نماید:

۱. بازپژوهش و بازپردازش میراث معرفتی بازمانده از سلف در قلمرو حکمت اسلامی و معرفت دینی؛

۲. تبیین، صورت‌بندی و بازارانه روزآمد مبانی اندیشه دینی؛

۳. تعمیم و توسعه معرفت دینی و نظریه‌پردازی در این عرصه ناظر به نیازهای زمان؛

۴. پاسخ به شبهات افغانی در قلمرو عقاید اسلامی و معارف دینی؛

۵. نقد مکاتب و دیدگاه‌های معارض در حوزه زیرساخت‌های اندیشه دینی و معارف اسلامی.

در راستای تحقق اهداف فوق، هر یک از گروه‌ها پس از تهیه عنوان‌های مطالعاتی اساسی و اولویت‌گذاری و تهیه پیش‌طرح و تصویب آن در شورای علمی گروه، آن را به اعضای هیئت علمی خود یا محققان عرصه دین‌پژوهی واگذار نموده و با نظارت بر روند اجرای تحقیق و تأیید نهایی، برای دسترسی عموم دانش‌پژوهان حوزه دین‌پژوهی، آن را به نشر می‌رسانند؛ همچنین به فراخور نیاز به تعمیق و تصحیح آثار تألیفی موجود اهتمام ورزیده و به نشر آنها اقدام می‌نماید.

گروه تخصصی علوم انسانی قرآنی در راستای دستیابی به مبانی آموزه‌های وحیانی در خصوص علوم انسانی در سال ۱۳۸۹ تأسیس و به صورت مشخص وظایف ذیل را در دستور کار خود قرار داد:

۱. «دستیابی» به مبانی، اصول، مفاهیم و روش‌های حل مسائل بر اساس

آموزه‌های وحیانی در خصوص علوم انسانی؛

۲. «پاسخ‌یابی» جهت نیازها و پرسش‌های روزآمد در حیطه علوم انسانی با بهره‌گیری از آیات قرآن و آموزه‌های وحیانی؛

۳. «داوری» نسبت به مبانی، اصول، تک‌گزارها و روش‌های حل مسائل طرح‌شده از سوی صاحبان علوم بشری با محک قرآن و آموزه‌های وحیانی در خصوص علوم انسانی؛

۴. «نظریه‌پردازی» در موضوعات و روش‌های حل مسئله در خصوص علوم انسانی بر اساس آموزه‌های وحیانی؛

۵. «ارائه نظام‌واره» در خصوص علوم انسانی بر اساس آموزه‌های وحیانی. «فلسفه اجتماعی قرآن»، حسب نوع مباحثی که دنبال می‌کند معمولاً بر استدلال‌های عقلی متکی است؛ به طوری که از سطح توصیف‌های صرف فرا رفته و دغدغه‌مند تحلیل‌های مفهومی و نظریه‌پردازی‌های فلسفی می‌باشد؛ از این رو صورت‌بندی شالوده‌های حقیقی تأملات و مباحث جامعه و اجتماع با استناد به آیات و منطوق قرآنی که مآلاً به نوعی تعقل و فهم اجتماعی نائل آید، دغدغه اصلی این تحقیق می‌باشد. این اثر با هدف دستیابی به یک تبیین منطقی و خط مشی اساسی برای استخراج نظریه و نظریه‌پردازی‌های اجتماعی قرآن که پدیدارها و روابط جمعی را بر اساس آن در چارچوبی منسجم ترسیم می‌نماید، مترصد آن است که تحلیلی فلسفی از پدیده‌های اجتماعی و واکاوی پیامدهای آنکه از جمله مهم‌ترین مسائل در دانش اجتماعی است، ارائه دهد. در این تبیین، توجیه فلسفی جامعه و رفتارهای جمعی، حسب آموزه‌های مستند به وحی که هم دارای جنبه‌های توصیفی و هم حاوی استنتاج‌های توصیه‌ای و هنجاری است، رقم می‌خورد.

تحقیق حاضر نتیجه تلاش علمی محقق ارجمند جناب آقای دکتر سیدحسین فخرزارع عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی گروه فرهنگ پژوهی است. ایشان در زمینه موضوعات مختلف، به‌ویژه مباحث بینارشته‌ای قرآن، فرهنگ و علوم اجتماعی، دارای تألیفات و مقالاتی است که

بخشی از آن به شالوده‌های اساسی مباحث فرهنگ و اجتماع مربوط است، بخشی دیگر به سطح میانه‌تری از مباحث اختصاص دارد و تعدادی از آثار، مباحث کاربردی‌تر را مورد بحث قرار داده است.

در پایان از همه اعضای محترم شورای علمی گروه تخصصی علوم انسانی قرآنی، مؤلف گرامی و ارزیابان محترم جناب حجت‌الاسلام والمسلمین دکتر حسن خیری و جناب حجت‌الاسلام والمسلمین محمد عابدی به سبب تلاش برای افزودن بر غنای این اثر و سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی که مسئولیت آماده‌سازی، انتشار و توزیع آن را بر عهده دارد، سپاسگزاری کرده، توفیقات روزافزون آنان را از خدای سبحان خواستاریم. امیدواریم خوانندگان فرهیخته این کتاب، با ارائه نظرهای ارزنده خود، ضمن کمک به تکمیل این تحقیق ارزشمند، ما را در ارائه آثار برتر دیگر یاری فرمایند.

گروه تخصصی علوم انسانی قرآنی

پژوهشکده حکمت و دین پژوهی